

מציאות הרע ותועלתו בעולם משנתו של הראי"ה קוק

מבוא קצר

ברור הדבר כי מוטל על האדם לעשות בכל יכולתו למנוע את הרע שיש בעולם. אין כוונת דברינו להלן להרפות ידיים בזה. אבל בכל זאת על האדם להבין בדעתו משום מה נתן ה' אפשרות בעולמו לקיום של הרע. זו מצוה שבמחשבה.

מציאות הרע

התורה מעידה כי כאשר הקב"ה סיים בריאת העולם סיכם: "וירא אלהים את כל אשר עשה, והנה טוב מאד" (בראשית א, לא). פסוק זה הוא תמוה כי המציאות מכחישה אותו. הנה כמה מלחמות יש בעולם. ההיסטוריונים רושמים כי במשך שלושת אלפי שנה האחרונות של ההיסטוריה, לפי כותבי קורות הימים העתיקים, היו רק מאתיים שבעים ושש שנים בלי שום מעשי איבה ומלחמה בין האומות זו לזו. ועוד, כמה מחלות יש בעולם! ועוד, כמה מליוני אנשים הסובלים ממחסור ועוני. וכמה צער הנפש שיש כמעט לכל אישי האוכלוסיות, שאינם משיגים בחיים ככל שאיפתם ותאוותם. והא כיצד אפשר לומר על כל הטרגדיות אין ספור הללו "והנה טוב מאד"? [גם הרמב"ם דן בנושא זה, ב"מורה נבוכים", ח"ג פרק י"ב. עיי"ש מה שביאר].

בנוסף להנ"ל, פסוק "והנה טוב מאד" סותר לפסוק אחר. ה' אומר: "יוצר אור ובורא חשך, עושה שלום ובורא רע, אני ה' עושה כל אלה" (ישעיה מה, ז). ואמנם חז"ל (ברכות יא ע"ב) המתיקו משפט קשה זה, ובברכת יוצר של תפילת שחרית ניסחו "ובורא הכל", ולא "ובורא רע". ומסביר מרן הרב אברהם קוק כי גם החשך והרע נבראו לתועלת, והם רק "מיעוט שלימות והעדר" ולא רע בעצם. זו לשונו:

"וגם הרע הגמור, בצרופו אל הכלל כולו, משלים הוא את הטוב הכללי. וכל מציאותו [של רע] הוא מפני שרק חלק קטן של הטוב זורח עליו" ("עולת ראי"ה, ח"א עמ' רלח-רלט).

במלים שלנו, אילו היינו משיגים את כל המכלול של מאורעות עולם הזה, היינו מבינים עד כמה תורמים המעשים הרעים לקראת התיקון הסופי. הבעיה שלנו היא שאנו רואים רק מקצת מהמאורעות, בבחינה זמנית בלבד, ומיד מזדקק לעינינו כמה הוא רע. אבל אילו הבננו את התוצאות, כמה שהרע מעורר בני אדם לחזור בתשובה,

או להתקרב לה' ע"י תפילות ותחנונים, ועד כמה הבריות מזדככים ומתכפרים עוונותיהם ע"י המקרים הרעים, וכיוצא בזה נימוקים נוספים (כמו בירור הייחוד, עליו כתב רמח"ל ב"דעת תבונות", עמ' כ') אזי לא היינו תמהים על מציאות הרע. כי זה רק רע לפי השגתנו האנושית, ואיננו רע בעצם. וכך הרי מוכרח להיות, כיון שהיא תוצאה ממעשי ידי הקב"ה! וכך מסיים הרב אברהם קוק הסברו שם על סגנון הברכה "ובורא את הכל":

"שתכליתו הטובה [של הרע] תבחן בצירופו עם הכלל של המציאות, 'ובורא את הכל' עכ"ל.

מרב אברהם קוק כתב פרקים רבים בנושא זה, ותשובותיו הן מאירות עיניים. נקדים בקצרה, ואחר כך נפרט. התשובה הכללית בדבריו היא: [א] הרע איננו אך ורק רע, אלא יש בו גם ענינים וסיבות שהם גורמים להיות "טוב" רוחני בעולם. [ב] הרע אינו ניכר להיות רע רק במשך שעה מסויימת ההיא, בתקופה מסויימת ההיא. אבל במכלול הזמן, אם צופים על המכלול מתחילה ועד סוף, רואים שהרע הזה אפילו מועיל. נביא כאן ציטטה חשובה מדבריו. "גם עצם מציאות הרשעים ורעותיהם שהם לצור מכשול לפי המחזה החיצוני, אבל למבין לעומקן של כל עלילות המציאות ומסיבותיהם, הוא יכיר איך סוף כל סוף הרע הגדול עצמו יסבב תכלית של טוב ושלמות, עד שיש להתפלא על חסד עליון וחכמתו הצפונה בזה" ("עין איה", על ברכות דף י', פסקא ק"ל).

הרב אברהם קוק לימד כי למרות שיש בחירה חופשית לכל אדם ואדם, בכל זאת ההנהגה העליונה שליטה לכופף את כל המעשים ולהביא אותם לידי מטרה של הטוב הכללי שה' תכנן להביא. כלשונו:

"והטוב המיועד אי אפשר שיופסד ע"י כל המון גלגולי הסיבות, שנראים כבאים לעכב את החסד העליון מהופיע בעולם. אבל אין זה כי אם מפאת השקפתינו הקצרה. אבל כשנישא דעה למרחוק נראה כי ימין ה' רוממה ועושה חיל, ולא יפול דבר אחד מכל דבריו" (עין איה", על ברכות פ"ז פסקא ט"ו, דף 208).

וחזר על כך:

"וזאת היא גדולת ה', שיכיר [האדם] איך הוא גדול אדונינו, עד שאפילו המקומות הרחוקים והמעשים הנעשים מכח סיבות אנושיות בחירות, ולפעמים גם משרירות לב הותל אשר לאדם, לכולם יש מערכה של הנהגה שמובילה יד עליון [הקב"ה] להציב מהם מטרה של טובה רוממה לאין חקר" ("עין איה", ברכות פ"ז פסקא ב', עמ' 201).

ובכן למדנו מדבריו שאפילו המעשים הרעים, והפעולות המושחתות ביותר שיש בעולם, סופם להיות כפופים להחלטת ההשגחה העליונה ולהביא לידי תוצאה ברוכה. בסיס אמוני זה קיבל הרב מהרמח"ל ("דעת תבונות", סוף פסקא מ"ח). אבל אנו שואלים יתר פירוט, מפני מה עשה ה' ככה? מה תועלת בסבל הזמניי שבני אדם סובלים?

תועלת במה שיש רע בעולם

התועלת של הרע היא במה שהאדם צריך להלחם נגדו, במה שהאדם צריך להזדכך בכוחות נפשו. ככל שהרע יותר אימתני, כך נדרש מן האדם מאמץ נפשי כביר יותר. כשם שהספורטאי מפתח [מ' מנוקדת שבא] שרירי גופו כשהוא מרים משקלות, או רץ ריצה מאומצת, כך הנצרך להתמודד נגד כוחות הרע, מפתח [מ' מנוקדת שבא] בעצמו כוחות נעלים ונשגבים. ובזה מוסבר מדוע יש יצר הרע לישראל יותר מאשר לאומות העולם, ויש יצר הרע לתלמידי חכמים יותר מאשר לשאר העם (סוכה נב ע"א). והוא הדין ברע שיש בעם ישראל כקבוצה. וכך כותב הרב לענין רשעי עם ישראל:

"כשם שאי אפשר ליין בלא שמרים, כך אי אפשר לעולם בלא רשעים. וכשם שהשמרים מעמידין את היין ומשמרים אותו, כך הרצון הגס של הרשעים גורם קיום ועמדה לשפעת החיים כולם, של כל הבינוניים והצדיקים. כשהשמרים מתמעטים והיין עומד בלא שמריו, הרי הוא עלול לקלקול וחמוץ". וכו' וכו'. [ובסוף דבריו מסיים:] אבל בהמשך יצירתם שהנם הולכים יחד עם היין, חיי האומה ורוחה המתעורר, הם מעכירים אותו. והלבבות רועשים למראה התסיסה. וינוח הלב וישקוט במכונו רק למראה העתיד, ההולך ועושה את מסילתו, במפלאות תמים דעים [הקב"ה]. 'מי יתן טהור מטמא, לא אחד?' ("אורות", דף פ"ה).

על רעיון זה חזר הרב כאשר דן על האליליות של ימי קדם. "ואלמלא אותם השמרים והרפשים ברוח האדם, לא הצמיח פרי תנובתו, המשמח אלהים ואנשים" ("אורות הקודש", ח"ב עמ' תי"ח). זאת אומרת, דוקא מפני הנפילה הקודמת עתיקת היומין של האנושות, זכתה האנושות לעלות בסולם המעלות. בכח ריאקציה, מגיב האדם בתנופת פעילות חיובית נגד צורריו הרוחניים. ובזה יש הצדקה לתקופת השלילה, כי שימשה מתניע ומתסיס לתיקון הבא אחריה. ובזה שכר טוב לאותם אנשים [א] שעמדו בנסיון תחת שלטון הרע [ב] וכן שכר טוב לאותם אשר פעלו נגד ההידרדרות הכללית.

מקור לדבריו יש בספר הזוהר, הכותב:

"ולית פולחנא דקוב"ה אלא מגו חשוכא. ולית טובא אלא מגו בישא. וכד עאל בר נש באורח בישא ושביק ליה, כדין אסתלק קוב"ה ביקריה" (זהר ח"ב דף קפד ע"א).

ובתרגום לעברית: "אין עבודה להקב"ה אלא מתוך חושך. ואין טוב אלא היוצא מתוך הרע. וכאשר האדם נמצא בדרך רעה ונוטש אותה, מתעלה כבוד ה' ביקרו". (הרחבה על כך עיין דברי רמח"ל, "דעת תבונות", פסקא ל"ח). ועוד כותב הרב אברהם קוק: "שדבר של קלקול כשחוזר להיות מתוקן, יסבב טובות כאלה מה שלא יוכל דבר מתוקן שלא היה מעולם מקולקל, למלאותן" ("עין איה", שבת, פ"ב פסקא נ"א).

ודאי לא מדובר באדם האומר "אחטא ואשוב", כי הרי מפני מחשבה נואלת זו מונעים ממנו התשובה. אלא מדובר במי שלא חטא על מנת לחזור בתשובה אחר כך. לכן גם מה שה' יצר את האפשרות שהרשעים ירשיעו (ע"פ בחירתם החופשית) ודאי תצא מזה תועלת גדולה לכל האנושות. וכך לשונו: "אבל במה שיצר בהשגחתו את הרשע, עם היותו יודע שסופו להיות מורד אור ומוכן לפורענות, נעלם ממנו [מאתנו] תכלית ההשגחה הזו בפרט. אלא שאנו מכירים מתוך [אותו תחום] הגלוי לנו, שודאי יש גם לזה תכלית נורא, באופן שמוסתר ממנו לגמרי" ("עולת ראי"ה", ח"ב עמ' רעד).

הערת ביניים

צריכים לדעת שאין סתירה בין גזר דין של עצם הרע שהקב"ה מביא לעולם לבין "בחירה חופשית" של מבצעי אותו הרע. לדוגמא, ה' גזר על ישראל עונש ע"י מלכות אשור. ובכל זאת ה' נפרע מאשור על רשעותם. כך לשון ה':

"הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי. וכו' והוא לא כן ידמה, ולבבו לא כן יחשוב" (ישעיה י, ה"ו).

זאת אומרת מפני גאותו ועריצותו של אשור מגיע להם עונש, על אותו רע שה' בין כך גזר שייעשה לישראל. כי ה' גזר רק את התוצאה של עונש, אבל לא קבע ע"י מי זה יבוצע. אותו איש רע מעללים הנוטה לעשות רע, הוא המבצע מה שנגזר בלאו הכי; אבל מגיע לו עונש על רוע לבו. כלומר יש לחלק בין האוביקט ובין הסוביקט. רעיון זה נמצא ב"אמונות ודעות" (של רס"ג, חלק ד פסקא ה) וכן ב"חובות הלבבות" (שער הבטחון, פרק ד, דף ק"נ במהד' פלדהיים) וכן ברמב"ם (שמונה פרקים, פרק ח').

רש"ר הירש מציין מקור במקרא שהקב"ה משתמש ברשעותו של הרשע, למען תועלת שהיא חשובה. ז"ל:

"התנהגותם המאיימת של הרשעים משמשת אמצעי ומכשיר לנסות ולבחון בעזרתה את האדם [אותו שהרשע מצער ורודף אותו] הזקוק וראוי עדיין לזיכוך וחינוך, ואף מסייעת היא לאושר המוסרי של האדם. 'כל פעל ה' למענהו, וגם רשע ליום רעה' (משלי טז, ד). [ועוד

כתוב: 'רב מחולל כל, ושוכר כסיל ושוכר עוברים' (משלי כו, ז) עכ"ל (פירושו על תהלים ז, י).

זאת אומרת, גם הרשע נברא כדי להיות כלי שרת בידי ה', כי הכל פעל ה' למענהו, למען מטרותיו להביא צדיקים למעלתם העליונה. [עיי"ש פירוש "מצודות"]. וכך מתברר גם מהפסוק השני שרש"ר הירש הביא, שהקב"ה כביכול שוכר את הכסילים ועוברי עבירה, למען מטרותיו העליונות. וה' מחולל כל.

עוד סיבה ליצירת הרע היא כדי שבני ישראל יתקרבו לה' בתפילה. על הפסוק: "ופרעה הקריב וישאו בני ישראל את עיניהם וכו' וייראו מאד ויצעקו בני ישראל אל ה'" (שמות יד, י).

תמהו חז"ל הרי "והקריב" הוא מבנין דקדוק של הפעיל, והיה צריך לומר "קרב". וענו: "אלא שהקריב את ישראל לתשובה שעשו. יפה היתה הקרבת פרעה לישראל ממאה צומות ותפילות. שכיון שרדפו אחריהם וראו אותם, נתייראו מאד ותלו עיניהם למרום ועשו תשובה והתפללו" (מדרש שמות רבה כא, ה).

ונמקו חז"ל בזאת מדוע היו האבות והאמהות עקרים (יבמות סד).

התוצאה הברוכה תהיה ניכרת רק בסוף

כך כותב הרב אברהם קוק אודות אותן אומות מרושעות המצירות לישראל:

"לבסוף ייראה שמכל הקלקולים יצאו תיקונים גדולים, לקיים ולהצליח הכל. וייראה שכל מה שיוסיף לקלקל, כן יוסיפו יותר תיקונים להיות יוצאים אחר כך" ("עולת ראי"ה", ח"ב עמ' ק"ע).

אמנם להיווכח באמיתה גדולה זו, זקוק האדם למרחב ראייה, לראות טווח רחוק. כמאמר הנביא "באחרית הימים תתבוננו בה בינה" (ירמיה כג, כ). אבל באמצע תקופת התסיסה, ודאי הוא שהאדם מתאכזב בראותו כי הדברים הולכים בדרך עקלתון, ואף בנסיגות מבישות. אבל גדול הוא הקברניט המנהל את עולמו!

וכן כתב הרב בענין הוויתנו הנצחית:

"ואפילו מה שהיא כנגדה, הוא גם כן בעומק האמת בעדה!" ("אורות הקודש", ח"ב עמ' שעז).

אפילו מה שהאדם הפרטי לפעמים נכשל, או שהדור כולו נכשל, אבל כאשר מתבוננים בהתפתחות הכללית לקראת התיקון העולמי, "גם הירידות, עליות הנה

בפנימיות" ("אורות הקודש" ח"ב עמ' תקט"ו). וחזר על זה הרב בענין התוכנית האלוהית:

"היא הסכימה שדוקא מכל הרעות וכל ההשפלות הנמצאות בהוה ומכל סדרי חיים המקולקלים, דוקא כשיצאו אל הפועל עם כל ניוולם וכיעורם, ודוקא כשתנתן להם שליטתם בכל הזמן הנדרש ע"פ חכמתו של יוצר כל ב"ה, דוקא מכל הרע והכיעור הזה תצא האורה היותר שלמה, כשאחר כל הרחבתו יוחזר לטובה" ("עין איה", שבת, פ"ב פסקא רעג, דף 206).

"כי כל אותם הדברים המתנגדים ונראים רעים במציאותם, הם עצמם גורמים לפאר יותר את כח הטוב והאמת" ("עין איה", שבת, פ"א פסקא יג).

נ"ל כי אחת מן כוונות הענין היא שע"י תיקוני תשובה וע"י מאמצי האדם לשפר את עצמו, יתעלה האדם וזאת היתה מטרת כל הירידות. ומפני אותם יחידים המתקנים את עצמם, נושע כל העם כולו. וכדברי רמח"ל שע"י אותם יחידים המתעלים, כבר יש זכות קיום לשאר העם:

"כי בזה בחר ה'. שכיון שאי אפשר לאומה להיות כולה שוה במעלה אחת, כי יש מדריגות מדריגות איש לפי שכלו, הנה לפחות יחידים סגולה יימצאו אשר יכינו את עצמם הכנה גמורה. ועל ידי המוכנים, יזכו גם הבלתי מוכנים אל אהבתו ית' והשראת שכינתו" ("מסילת ישרים", סוף פי"ג. וחזר על כך בסוף פי"ט).

ועל ידי תיקון העתיד, נתקנו שגיאות העבר.

בנוסף לכך עלינו להתבונן על סוף כל המעשים. הרי לבסוף יחזרו כל פושעי ישראל בתשובה. ואז למפרע יתברר כי יש בהם מעלה גדולה. ר' צדוק הכהן כותב הארה נפלאה בענין רשעי דורנו. וז"ל:

"אל יתמה האדם אם יראה רשעים מתרבים בעולם והולכים ומתגדלים בכל יום. כי ידע שהש"י הוא 'בעל הכרם' (בבא מציעא פג ע"ב) ויודע טיבו של כרם יותר ממנו, ומתקן צרכיו בכל עת ורגע. והנה רז"ל אמרו (סנהדרין צח). שבן דוד אפשר שיבוא בדור שכולו חייב, דיעמיד [הקב"ה] מלך קשה כהמן שישובו בתשובה. והרי אמרו חז"ל (מדרש שיר השירים זוטא, ב', הביאני אל בית היין, זה דורו של משיח, ואח"כ "ודגלו עלי אהבה") איזה דור חביב מכל הדורות? וכו' דורו של משיח ודאי יהיה חביב. ואפשר שיהיו 'כולו חייב' ויתהפכו לדור חביב ע"י שהש"י יביאם לתשובה [הערת המעתיק: ואז זדונותיהם נהפכות לזכיות].

ועל כרחק ששרש נשמתם ממקום גבוה מכל הדורות. וכו' וכו' ויתגלה שגם מה שהיה מקודם, היה הכל לצורך" ("צדקת הצדיק", פסקא נ"ב).

חז"ל לימדו כי בן סורר ומורה נידון על שם סופו (סנהדרין עא ע"ב). ודאי כי מדה טובה מרובה, וכל שכן שבעלי תשובה פוטנציאליים נדון אותם על שם סופם. הרב אברהם קוק היה כה בטוח בהבטחות השמימיות עד שראה את העתיד כמציאות קיימת, אשר גרעיני זרעו כבר עכשיו בידינו. כך כתב:

"זחלילה לנו שירד ערך הישוב של ארצנו הקדושה, אשר עיני ה' בה, בעינינו; מפני שאיזה צעירים מקלקלים את מעשיהם. שגם כל הקלקלה של הצעירים היא רק מפני מהומת הזמן, שאין מי שיאיר את עיניהם באור תורה ואהבת אמונה וקדושת שם השי"ת. ומובטחני שסוף כל סוף יחזרו הכל למוטב, ומכולם יתקדש קדוש ישראל, באמת ובצדקה [כהבטחת הנביא] 'זבא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב'. המה ישובו ויזכו להיות בוני חרבות עם ה' וארצנו הקדושה" (אגרות ראיה, ח"א דף רנד).

ועוד כתב:

"כי כל זמן מאיר בתכונתו. ועצת ה' אשר יעץ להחל [להתחיל] אור גאולה, מעולפת במטמוני מסתרים [הוספת המעתיק: עצת ה' להביא את גאולתנו מעוטפת ומוסתרת בחיצוניות הפוכה] כמו שאנו רואים בעינינו, ומוקפת בהמון נגעים של עניי הדעת, סובלי חטאים רוחניים [הוספת המעתיק: כמו שהיו בימי שבי ציון בתחילת בנין בית שני, עיין "אגרות הראי"ה", ח"א עמ' שמח]. ודאי לא יועילו כל חשבונות העולים בלב אדם שמחשבותיו הבל, נגד עצת ה' אשר דיבר טוב על ישראל, לכונן אור גאולה ודרך חיים לשאר עמו, העתידים להיות כולם שבי פשע. וכל חולשת נפש, פחדנות, רפיון רוח ומוגת לב, כליל יחלוף" עכ"ל ("אגרות ראיה", ח"ב עמ' לז).

ובכן כיון שידענו מה יהיה בסוף, אין לאדם להסיח דעתו מכך וליפול בייאוש. ודאי כי הרע הנוכחי משמש במה ומנוף והכנה אל הטוב העתידי. וכמה נפלאים הם דברי גדולי המקובלים ("עמק המלך", עולם התהו, פרק ל"א; רמ"ע מפאנו, "עשרה מאמרות", אם כל חי, ח"ג סי' יא; "לשם שבו ואחלמה", ספר הדיעה, עולם התהו, ח"ב דרוש ב ענף ב אות ג) שהכתוב "רחוק מרשעים ישועה" (תהלים קיט, קנה) רק מלמד שהיא רחוקה מהם. אבל סוף כל סוף יש לרשעים שייכות לישועה, ועתידים להתקרב לה ולהתרפאות מנגעייהם. אמנם ידיעה זו לא תשנה שום דין בפועל מהנאמר בגמרא, רמב"ם ושו"ע ופוסקים, אבל היא תעדן לנו את המחשבות ותוליכנו בארחותיו של הקב"ה.

מזעור הרע שיש במוות

אפילו רעיון המוות, אובד את כחו המאיים ומבעית. כי כאשר מתבונן האדם שהוא איננו גרגיר זמני בלבד ביקום האוניברסלי, אלא הוא מצורף לחיי החיים, לאדון כל ית"ש, הרי יש לו בזאת אחיזה בהנצח. מיתתו היא רק בצד החומרי שבאדם, ולא בצד הנשמתי והאמתי שבאדם (עיין "אורות הקודש", ח"ב עמ' שעו-שעז). ומוסיף הרב להמתיק רעיון המוות האישי ע"י הסבר נוסף:

"מועיל הוא ג"כ פיתוחו של הרוח הלאומי, במה שהאדם מרגיש את אושר הקיבוץ הכללי בהרגשה חיה פנימית, ושמח בשמחת האומה, בתור אבר מאבריה. שבזה פחד המות מצד מראה הכליון החומרי שלו מתקלש [הוספת המעתיק: נחלש], שהרי נשארה האומה בדורותיה, שבה כל מעינינו". ("אורות הקודש", ח"ב עמ' שפב).

סובלנות רעיונית לרע, אבל מלחמה מעשית נגדו

אין בכל הנאמר לעיל לצמצם את חובת האדם להלחם נגד תופעת הרע ולמנוע את נזקיו. וכך כותב הרב:

"מי שחסר לו החוש של שנאת הרשעים, יוכלו התכונות המעשים והדיעות הרעות להדבק בו ולפוגמו. וכו' וכו'. ומדה זו היא כמו סנדל שנשמה, שלא תטנף רגליה ביון מצולות הקליפות, והיא משומרת על ידי תכונה זו בטהרתה" ("אורות הקודש", ח"ג עמ' של"ד).

והאדם צריך לבנות יסוד הכרתו על שנים. מצד אחד עליו לדעת:

"כי כל אשר יפעלו כל אנשי רשע להרשיע, הכל נערך בחשבון הכללי שגם זה צריך לתיקונו של עולם הכללי" ("עין איה", שבת פ"ב פסקא נא).

אבל מצד שני הוא חייב גם כן להכיר:

"שלזה צריך שיכיר מאד את השינאה ואת הבוז להרע והפסד הצדק והמוסר, מבלתי שתפגם שנאת הרע בכל שהוא מפני הצורך הכללי. כי אם ידע לנכון כי דבר זה של 'מציאות הרע בכלל המציאות לתכלית הטוב' הוא ענין אמתי מדעי, אבל לגבול המוסר המעשי לא יגש. כי המוסר המעשי כולו נבנה על פי הציור היותר עמוק ונרגש שאפשר להיות משנאת הרע ואהבת הטוב" ("עין איה", שבת, פ"ב פסקא עח).

זאת אומרת האדם חייב להבחין בין העולם הרעיוני והאידיאלי, לבין העולם המעשי והמוחשי. הכרת האמת האצילית היא חובת התורה למען תיקון השכל

והנשמה. אבל בעולמנו בו נשלחנו לשם נסיון, לשם ההתמודדות נגד הרע, צריכים לאגור כל הכוחות למלחמה נגד הרע. בכך האדם מתקן כל אישיותו והוויתו. וכך לשונו הנפלאה של הרב:

"אע"פ שלפעמים אהבת הבריות מקפת היא את הכל, ונכנס גם הרשע בכלל האהבה, אין זה מגרע כלל משנאת הרע, אדרבא היא מחזקת אותה. שהרי לא מצד הרשעות של הרע הוא נכנס בכלל האהבה, אלא מצד חלק הטוב שבו, שהאהבה אומרת שהוא נמצא בכל מקום. וכיון שמפרידים את חלק הטוב לאהבה אותו, נשארה השנאה לחלק הרע מפולשת וגמורה" ("מוסר אביך", מדות הראי"ה, אהבה, סעיף ח').